

COĞRAFIYA

UOT 911.2

TÜRYANÇAY QORUĞUNUN EKOLOJİ ŞƏRAİTİ VƏ ONUN
YAXŞILAŞDIRMA YOLLARI

T.O.İBRAHİMOV*, N.N.İSMAYİLOV**

Bakı Dövlət Universiteti*, *MAKA-nın Ekologiya İnstitutu***
tahir1946@mail.ru

Məqalə Türyançay qoruğunun müasir landşaftının tədqiqinə həsr olunub. Həmçinin məqalədə qoruğun təbii şəraiti və ekoloji vəziyyətini yaxşılaşdırma yolları da şərh olunur.

Açar sözlər: landşaft, qoruq, reliktd meşə, ardıc ağacı.

Hazırda respublikamızda bitki və heyvanat aləminin elə növləri vardır ki, onların nəsli kəsilmək və azalmağa üzrədir. Bunun qarşısını almaq üçün 1958-ci ilin may ayının 6-da Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarına əsasən yaradılmış Türyançay Dövlət Qoruğu məhz bu baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır.

Qoruğun sahəsi 12356 hektardır. Şimaldan Üçüncü dövr yaylası cənubdan isə Şirvan düzü ilə sərhədlənərək, yarımşəhra, yarımbozqır və bozqır bitkilərdən ibarət böyük bir tala əmələ gətirir. Ərazinin qərb sərhədi Əlicançaydan başlayıb, ensiz zolaq şəklində (5-6 km) şərqə tərəf uzanaraq (35-40 km) Türyançayda qurtarır.

Qoruqda Üçüncü dövr florasından qalmış reliktd ardıc və saqqız ağaclarından ibarət seyrək meşələr mühafizə olunur. Bu meşələr ərazidə bütöv massiv şəklində olmayıb, ayrı-ayrı sahələr şəklində dağ tirələrinin şimal, şimal-şərq və şimal-qərb yamaclarında, suayrıcı hissələrində, dərələrin kənarlarında, çayların terraslarında, 200-600 metr yüksəklikdə çox mürəkkəb relyef şəraitində inkişaf etmişdir. Cənub yamaclarının aşağı hissələrində isə ardıc, saqqız ağaclarına və bəzi kol bitkilərinə tək-tək qruplar şəklində rast gəlinir. Həm də onlar əyri gövdəli və ya budaqları yerə yatmış halda olurlar.

Qoruqda ümumi meşə sahəsi 7504 hektardır. Bundan 4666 hektarı meşə ilə örtülmüş sahədir. Həmin sahənin də 92,4%-i ardıc ağaclarından ibarət

meşəlikdir. Ardıc ağaclarında üstün yeri orta yaşlı, saqqız ağaclarında isə cavan ağaclıqlar tutur. Ümumiyyətlə, ardıc ağaclarının cavan, saqqız ağaclarının isə yetişməkdə olan, yetişmiş və yaşı ötmüş növləri yoxdur. Bu meşəliklərin boniteti dördüncü və beşinci, doluluğu isə 0,38-dir.

Təsvir etdiyimiz bu relikt meşələri bir növ Üçüncü dövr florasının “muzeyi” və yaxud “yadigarı” adlandırmaq olar. Geobotaniki tədqiqatlara görə vaxtilə bu meşələrin Şərqi və Cənubi Qafqazda, respublikamızda isə Üçüncü dövr yaylasında və Qobustanda geniş sahədə yayılması ehtimal olunur. Bunu Binəqədidə, Pirallahı adasında, Salyan şəhəri yaxınlığında tapılmış Dördüncü dövr çöküntülərində qırılmış ardıc meşələrinin qalıqları və eləcə də Qobustanda bu günə qədər qalan ardıc ağacları sübut edir. Hazırda Mil düzündə qalmış tək saqqız ağacı, Qarabağ düzündəki Sultanbud saqqız meşəsi, eləcə də Samux rayonu yaxınlığında qazıntı və tapıntıları da göstərir ki, həmin sahələrdə bu meşələr geniş areal əmələ gətirmişlər. Xüsusilə Mingəçevir su anbarının yaradılması ilə əlaqədar olaraq xeyli sahədə ardıc və saqqız ağacları su altında qalmışdır. Bütün bunlar göstərir ki, gələcəkdə bu meşələrin tamamilə azalması qorxusu vardır.

Qoruq meşəliyində ən qiymətli ağac, hündürlüyü 6-7,5 metr, kök boğazında diametri isə 35 sm-ə çatan pulcuqlu və iynəli ardıc ağaclarıdır. Pulcuqlu ardıcların ağıriyli və çoxmeyvəli, iynəli ardıcların isə qırmızı meyvəli növləri vardır. Ümumiyyətlə, respublikamızda bitən 6 növ ardıcın 4 növünə qoruq ərazisində rast gəlinir. Bunlar əsasən gövdələrinin quruluşuna, yarpaqlarına (iynələrinə), meyvələrinin rənginə və s. əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Onların bəziləri piramida, bəziləri isə yerə sərilmiş və ya sürünən formasında olurlar. Meyvələrinin qırmızımtıl, göyümsov, iynələrinin yaşılacalan, gümüşü, oduncağının isə kərpici rəngi olur. Meyvələri çox gec, adətən ikinci ildə yetişir.

Ardıc uzunömürlü ağac olub, min ildən çox yaşayır. Onun oduncağının asan mişarlanması, yaxşı yonulması və pardaxlanması, 400-500 il çürüməməsi və s. xüsusiyyətləri vardır.

Ərazidə ardıc əsas meşəmələgətirən ağac cinsidir. Onun güclü kök sistemi, böyük susaxlayıcı və torpaqqoruyucu əhəmiyyəti vardır. Elastikli və xoşa gələn balzam iyli oduncağı isə olduqca qiymətlidir. Onun oduncağından hələ qədim zamandan bəri tikintidə, kömüründən isə dəmirçilik sənətində istifadə olunmuşdur. İndi də bu ağacın oduncağından Cənubi Qırğızıstanın yüksək dağlıq zonalarında tikinti, yanacaq materialı kimi və bəzən musiqi alətlərinin hazırlanmasında geniş istifadə olunur.

Ümumiyyətlə, sənayedə ardıc ağacının bütün hissələrindən istifadə olunur. Onun taxtası, qatranı, yarpaqları (iynələri), meyvəsi və s. xalq təsərrüfatında, təbabətdə efir yağı istehsalında, yeyinti və boya sənayesində işlədilən çox qiymətli xammaldır.

Ardıcın budaqları iynələri və qoza meyvələrinin tərkibində 5%-ə qədər efir yağı vardır. Bu təbabətdə ən qiymətli və az tapılan xammal hesab olub, müalicə işlərində geniş istifadə olunur.

Ardıcın qozalarının (meyvələrinin) tərkibində əsasını qlükoza təşkil edən 40%-ə qədər şəkər vardır. Keçmiş SSRİ-nin Avropa hissəsində bitən adi ardıcın iynələri maldarlıqda vitaminli yemləmə kimi işlədilir.

Ardıc meşələrinin səhiyyə–gigiyena əhəmiyyəti əvəzənməzdir. Bir hektar ardıc meşəsinin ayırdığı fitonsid maddələri böyük bir şəhərin havasını təmizləmək və bir çox zərərverici mikroblardan zərərsizləşdirmək qabiliyyətinə malikdir. Ümumiyyətlə, ardıcın iynələrinin buraxdığı fitonsidlər havanı zərərli ionlardan təmizləyir, insanı bir sıra mikrobların zərərli təsirindən qoruyaraq, müxtəlif xəstəliklərin müalicə olunmasında orqanizmə əlverişli təsir göstərir.

Qoruqda əhəmiyyətinə görə ikinci yeri saqqız ağacları tutur. Saqqız da ardıc kimi quraqlığa davamlı və nisbətən torpağa az tələbkardır. Hazırda mövcud olan saqqız ağaclarının xeyli hissəsi əvvəlki meşə quruluşu hesablarında yoxdur. Bu da onu göstərir ki, bu ağacların təbii bərpa ardıc nisbətən daha intensiv gedir. Xüsusilə qoruq yaradıldıqdan sonra ərazinin şimali-qərb hissəsində saqqız ağacları daha sürətlə çoxalır.

Qoruğun ikinci böyük əhəmiyyətli sahəsi onun faunasıdır. Burada sürünənlərin 10, quşların 93, məməlilərin isə 11 növü yaşayır. Quşların bir də xeyirli cəhəti ondadır ki, onlar toxumları bir yerdən başqa yerə aparmaqla təbii bərpanın inkişafında insanların yaxın köməkçisi olublar. Sürünənlərdən isə ən xeyirlisi zəhərli gürzədir. Son zamanlara kimi ən «zərərli» sayılan gürzənin zəhərindən indi təbabətdə ən qiymətli dərman kimi istifadə olunur. Həm də maraqlı burasıdır ki, qoruqda yaşayan sürünənlərin əksəriyyəti və quşlardan əsasən kəkliklər burada mövcud olan divarşəkilli «bedlend» sahələrdə yaşamağa uyğunlaşmışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, qoruğun torpaqlarının da, faunasının da gələcək taleyi bu reliktdə meşələrdən asılıdır. Akademik H.Ə.Əliyev göstərirdi ki, «Əgər Bozdağın ardıc və saqqızağacı meşəsi olmasaydı, ağappaq mərmər kimi parıldayan gillər eroziya nəticəsində çoxdan əriyib itmişdi». Əlbəttə, torpağı və bitki örtüyü pozulmuş ərazidə heyvanat aləmi də ya kasıblaşar və yaxud da tamamilə yox olar.

Qoruğun reliktdə ardıc və saqqız meşələri respublikamızın florasının tarixindən xəbər verir. Bu meşələr relyefi kəskin parçalanmış, quru iqlim olan bu yerlərə xüsusi gözəllik verir, torpaq eroziyasının qarşısını alır. Bəzən adam 60-70 dərəcədə meylliyi olan sıldırım yamaqlarda, yay aylarında temperaturun 40 dərəcəyə qədər çatdığını gördükdə təəccüblənir ki, bu ağaclar nə qədər quraqlığa davamlı və torpağa tələbkardır.

Hazırda qoruq ərazisində meşəbitmə şəraiti o qədər də əlverişli deyildir. Xüsusilə ardıc ağaclarının bütün növlərində təbii bərpa zəif gedir. Həmin ağacların bol toxum verməsinə baxmayaraq, toxumların bir hissəsi torpağın üzərinə düşdükdə rütubətin çatışmazlığından quruyur, digər hissəsi isə,

xüsusilə çoxmeyvəli ardıcların toxumlarının göbələk xəstəlikləri ilə zədələnməsi cücərməyə mənfi təsir göstərir. Başqa bir səbəb də, çox meyilli yamaqlarda düşən toxumlar çox vaxt səthi axının təsirinə məruz qalaraq, dərə və çay yataqlarına doğru aparılır.

Təbii bərpanın inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdən biri də qoruq ərazisinin şimaldan və həm də cənubdan otlaq sahələri ilə əhatə olunmasıdır. Doğrudur qoruq yaradıldıqdan sonra ağac, kol və ot örtüyünün tərkibi xeyli yaxşılaşmış, su və külək eroziyasının inkişafı xeyli dərəcədə zəifləmişdir. Lakin bununla bərabər ərazinin şimal-şərq hissəsində Vladimirovka və Astraxanovka yaşayış məntəqələri tərəfdən və cənubdan bütün sərhədboyu Oğuz rayonunun otlaq sahələrinin yerləşməsi qoruq rejiminin pozulmasına səbəb olur. Odur ki, həmsərhəd rayon təşkilatları və qoruq rəhbərliyi qoruq rejiminin pozulmasına qarşı geniş kütləvi-izahat işləri aparmalı, bilərəkdən qoruqda qanunsuz hərəkət edənlərə qarşı isə ciddi tədbir görməlidirlər.

Əvvəllər ərazinin cənub sərhədi boyu yerləşmiş yaşayış məntəqələrinin əhalisi də qoruq ərazisində yanacaq kimi istifadə etmək üçün qırıntı aparmışlar. Lakin son illərdə həmin yaşayış məntəqələrinə qaz kəməri çəkilmiş, əhalinin yanacağı olan ehtiyacı təmin edilmiş, bu da meşəqırmanı xeyli azaltmışdır.

Hələ vaxtilə AMEA-nın Coğrafiya İnstitutunda xeyli elmi-tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq görülmüş işlərdən biri də mərhum akademik H.Ə.Əliyevin rəhbərliyi ilə Türyançay qoruğunda aparılmış irimiqyaslı torpaq-eroziya tədqiqatının başa çatdırılmasıdır. Tədqiqatın nəticəsində irimiqyaslı (1:25000) torpaq – eroziya xəritələri tərtib edilmiş və əlaqədar təşkilatlara təqdim olunmuşdur. Həmin xəritələr və verilmiş təkliflər ərazidə mövcud relik meşələrin mühafizəsini, bərpasını yaxşılaşdırmaq və torpaq örtüyündən daha səmərəli istifadə olunmasına kömək etmək üçün dəyərli vəsaitdir.

Aparılmış tədqiqatların nəticəsində verilmiş bəzi təklifləri, qoruğun bu günü və gələcəyi haqqında fikirləşərək çıxardığımız mülahizələrlə birləşdirib, qoruğun ekoloji şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə aşağıdakı məsləhətləri tövsiyə edirik.

1. Ərazinin şimal-qərb hissəsinin təbii sərhədi mal-qaranın qoruq ərazisinə daxil olmasına imkan verir. Həm də şimal-şərq hissədən və bütün cənub sərhədi boyu mal-qaranın qoruq ərazisində otarılması müşahidə edilir. Bizim fikrimizcə həmin ərazilərdən otlaq sahələri kimi istifadəni ləğv etməklə və eləcə də mal-qara binələrini köçürməklə qoruğa olan antropogen təsirlərin qarşısını qismən almaq olar.

2. Türyançaydan şərqə doğru uzanan, qoruğun təbiətinə tamamilə oxşar olan ardıc və saqqız meşələrilə örtülmüş ərazinin də meşə təsərrüfatının tabeliyindən alınıb Türyançay dövlət qoruğuna birləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

3. Ərazinin hər iki çaydan (Türyançay, Əlicançay) kənarında yaşayan heyvanat aləmi sudan korluq çəkir. Bir neçə azsulu bulaqlar (Dadibulaq, Duzlubulaq, Süleyməndərəsi bulağı və s.) onların ehtiyacını ödəmir. Ona görə də çox vaxt kəkliklər və bəzi heyvanlar ərazinin cənub hissəsindən keçən suvarma

kanallarına (Şirvan kanalı, Ərəbbəsrərx, Saqqızarx, Ərəbocaqarx və s.) su içməyə gəlirlər. Belə vəziyyət bəzən onların ovlanması ilə nəticələnir. Bunun qarşısını almaq üçün qoruq ərazisinin orta hissəsinə Ərəbocaq kəndinin yaxınlığından keçən Şirvan kanalından su kəməri çəkmək burada ekoloji şəraiti yaxşılaşdırmağa zəmin yaradar.

Göstərilən tədbirlər həyata keçirilərsə, keçmişimizdən qalmış yadigar sərvətimizi bir əmanət kimi saxlayıb, gələcək nəslə çatdırmaqla təbiətə münasibətdə öz borcumuzu yerinə yetirmiş olarıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Банников А.Г., Рустамов А.К. Охрана природы. М.: Колос, 1977, с.206.
2. Budaqov B.Ə.Тəbiəti qoruyaq, Bakı: Elm, 1977, 73 s.
3. Əliyev H.Ə., Həsənov X.H. Тəbiətin kəşiyində, Bakı: Maarif, 1993, 310 s.
4. Заповедники Кавказа. М.: Мысль, 1990, с.366.
5. İbrahimov T.O. Landşaftı qoruyaq, Bakı: Mars-Print, 2003, 220 s.
6. İbrahimov T.O. Azərbaycanın qoruqları, Bakı: BDU, 2008, 155 s.
7. İbrahimov T.O. Azərbaycan qoruqlarının landşaftı, I hissə, Bakı: Mars-Print, 2010, 336 s.
8. İbrahimov T.O. Azərbaycan qoruqlarının ekoloji problemləri, I hissə. Bakı: Mars-Print, 2011, 256 s.
9. Труды заповедников Азербайджана. М.: Лесная промышленность, 1965. в. 254 с.
10. Труды заповедников Азербайджана. М.: Лесная промышленность, 1967. в.2, 143 с.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ТУРЬЯНЧАЙСКОГО ЗАПОВЕДНИКА И ПУТИ ИХ ОПТИМИЗАЦИИ

Т.О.ИБРАГИМОВ, Н.Н.ИСМАИЛОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию экологических условий Турьянчайского заповедника. Были проанализированы экологические условия основных охраняемых видов фауны и флоры. А также рассмотрены проводимые в настоящее время природоохранные мероприятия. Предложен план действий, направленный на сохранение экологических условий охраняемых в заповеднике реликтовых видов растений и животных.

Ключевые слова: ландшафт, заповедник, экологические, условия, реликт.

ECOLOGICAL CONDITIONS OF TURYANCHAY RESERVE AND WAYS OF THEIR OPTIMIZATION

T.O.IBRAHIMOV, N.N.ISMAYILOV

SUMMARY

The article is devoted to the research of ecological conditions of Turyanchay reserve. Ecological conditions of the protected species of fauna and flora have been analysed. The present nature protection actions are considered as well. The plan of action directed to preserve ecological conditions of relic kinds protected in reserves of plants and animals is offered.

Key words: landscape, natural reserves, ecological, conditions, relic

Redaksiyaya daxil oldu: 1 0.02.2012 z.

Çapa imzalandı: 29.03.2012 z.